Negatieve christologie, Jezus de Jood en de joods-christelijke dialoog

Didier Pollefeyt
Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven, België

INLEIDING

Hoe kunnen christenen de blijvende geldigheid en vitaliteit van Gods verbond met het joodse volk bevestigen en tegelijk de unieke en onvervangbare rol van Jezus Christus in de heilsgeschiedenis erkennen? Deze centrale christologische vraag in de christelijke theologie van het jodendom komt voort uit de spanning tussen twee belangrijke ontwikkelingen in de hedendaagse christelijke theologie, vooral sinds het Tweede Vaticaans Concilie. Aan de ene kant zijn de katholieke kerk en andere christelijke denominaties in toenemende mate tot de erkenning gekomen dat Gods verbond met Israël 'nooit herroepen' (*never revoked*) is, zoals paus Johannes Paulus II stelde[1]. Dit wordt ook weerspiegeld in latere documenten, zoals de Katechismus van de Katholieke Kerk (KKK, nr. 123). Deze ontwikkeling onderstreept de blijvende theologische en spirituele betekenis voor het joodse volk en hun voort-durende relatie met God, zelfs zonder de jood Jezus als de Christus te belijden. Aan de andere kant is een centraal principe in de traditionele christelijke leer de unieke verlossende rol van Jezus als de Christus, de beslissende openbaring van God voor de hele mensheid (KKK, nr. 516-518). Historisch gezien is deze laatste doctrine vaak op een substitutieve manier geïnterpreteerd, waarbij gesuggereerd wordt dat Christus en de Kerk de verbondsrelatie van Israël met God hebben vervangen of overgenomen[2]. Vandaag houdt de kerk niet langer vast aan een dergelijke 'vervangingsleer' of substitutietheologie[3]. Maar de onopgeloste vraag blijft hoe een bevestiging van de integriteit van het jodendom te verzoenen valt met de christologische kernboodschap van het christendom.

In dit artikel stel ik dat de zogenaamde 'negatieve christologie' potentieel heeft om een aanzet te geven aan een nieuwe benadering van dit theologische dilemma dat in het verleden vaak geleid heeft tot vijandigheid en zelfs geweld ten aanzien van het joodse volk. Door de nadruk te leggen op de uiteindelijke onbegrijpelijkheid van Gods heilsplan en de onbekende, mysterieuze en transcendente dimensies van de identiteit van Christus die voorbij een definitieve categorisering gaan, daagt deze theologie sterke substitutieve tegenstellingen tussen het jodendom en het christendom uit. Een christologie die geïnformeerd is door een vorm van negatieve theologie benadrukt het onherleidbare mysterie van Jezus' persoon en betekenis en schept zo ruimte voor een Christus die het jodendom vervult en verheft maar zonder het te ontkennen of op te heffen[4]. Tegelijkertijd verzet deze zogenaamde 'apofatische' benadering zich tegen het reduceren van Christus tot slechts één figuur binnen het bredere verhaal van Israël, alsof de kerk geen eigen en unieke getuigenis zou hebben. De 'negatieve' framing van Christus' identiteit als onomschrijfbaar

---

[1] JOHANNES PAULUS II, *Begegnung von Papst Johannes Paulus II. Mit Vertretern der Jüdischen Gemeinde*, https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf_jp_ii_spe_19801117_ebrei-magonza.html, (toegang: 1.08.2024): "Die erste Dimension dieses Dialogs, nämlich die Begegnung zwischen *dem Gottesvolk des von Gott nie gekündigten Alten Bundes* und dem des Neuen Bundes, ist zugleich ein Dialog innerhalb unserer Kirche, gleichsam zwischen dem ersten und zweiten Teil ihrer Bibel" [onze cursivering].

[2] D. POLLEFEYT, *Jews and Christians: Rivals or Partners for the Kingdom of God. In Search of an Alternative for the Theology of Substitution*, in *Louvain Theological and Pastoral Monographs* 21, Leuven, Peeters, 1997.

[3] http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (toegang: 17.02.2019).

[4] D. POLLEFEYT, *Teaching the Unteachable or Why Too Much good is Bad. Religious Education in Catholic Schools Today*, in *Religions* 12(10), 2021, https://www.mdpi.com/2077-1444/12/10/810.

behoudt diens unieke statuut. Ik hoop een nieuwe christologische interpretatielens te bieden om de blijvende waarheid van zowel het joodse verbond als de universele betekenis van Christus voor te stellen in een dynamische en open spanning, niet als een simpele tegenstelling.

DE GLIBBERIGE HELLING VAN VERVULLING NAAR VERVANGINGSTHEOLOGIE

In zijn boek uit 1999, *Many Religions – One Covenant*[5] worstelt kardinaal Ratzinger - later paus Benedictus XVI - met deze centrale theologische vraag verwijzend naar het conciliedocument *Nostra Aetate* 4: "Bevatten de belijdenis van Jezus van Nazareth als de Zoon van de Levende God en het geloof in het Kruis als de verlossing van de mensheid een impliciete veroordeling van de joden als koppig en blind, als schuldig aan de dood van de Zoon van God?" In lijn met *Nostra Aetate* is het antwoord van Ratzinger ondubbelzinnig 'Neen!' Zijn antwoord op de vraag naar de theologie van de joods-christelijke relaties luidt: "Door Hem, van wie de Kerk gelooft dat Hij Jezus Christus en Zoon van God is, is de God van Israël de God van de naties geworden, waarmee de profetie in *vervulling* ging dat de Dienaar van God het licht van deze God aan de naties zou brengen" [onze cursivering][6]. Dit concept van 'vervulling' vat het best Ratzingers standpunt en de officiële leer van de Kerk ten opzichte van het jodendom vandaag samen.

Een dieper onderzoek van Ratzingers gebruik van het idee van vervulling onthult echter ambivalentie, in het licht van de zoektocht om het 'nooit herroepen verbond' van het joodse volk te erkennen. Aan de ene kant benadrukt kardinaal Ratzinger dat alle naties broeders worden en ontvangers van de beloften die aan het uitverkoren volk gegeven zijn, en "niet één jota ervan [het Oude Testament] is verloren gegaan". Integendeel, het nieuwe perspectief op Jezus impliceert niet "de afschaffing van de bijzondere missie van Israël". Aan de andere kant impliceert de nadruk op de nieuwheid van Jezus dat het Sinaï verbond "binnen Gods voorzienige heerschappij (…) een stadium [is] dat zijn eigen toegewezen tijdsperiode heeft"[7]. Het Sinaïverbond lijkt dus alleen een voorwaardelijke en, als zodanig, een tijdelijke betekenis te hebben. Hoe is dit verenigbaar met het idee van het 'nooit herroepen verbond'? In mijn analyse is het probleem met het vervullingsmodel dat het logischerwijs niet kan voorkomen dat het denken wordt gereduceerd tot een theologie van substitutie of vervangingstheologie.

Deze 'glibberige helling' is duidelijk in Ratzingers *Many Religions - One Covenant*, waar de taal van de vervullingstheologie op verschillende punten geruisloos verschuift naar vervangingstheologie. Ratzinger schrijft in dit boek: "God zal volgens de profeet het verbroken Sinaïverbond *vervangen* door een Nieuw Verbond dat niet verbroken kan worden. (...) Het voorwaardelijke verbond (...) wordt *vervangen* door het onvoorwaardelijke verbond waarin God zich onherroepelijk bindt"[8]. Nergens maakt Ratzinger expliciet onderscheid tussen 'vervulling' en 'vervanging'. Integendeel, 'vervulling' lijkt 'vervanging' te impliceren. "Het Sinaï verbond is dus inderdaad vervangen. Maar zodra dat wat er voorlopig in was, is weggevaagd, zien we wat er werkelijk definitief in is. Dus de verwachting van het Nieuwe Verbond, die steeds duidelijker wordt naarmate de geschiedenis van Israël zich ontvouwt, is niet in strijd met het Sinaï verbond; integendeel, het vervult de dynamische verwachting die juist in dat verbond te vinden is"[9].

Deze benadering roept dus vele theologische vragen op. Welke rol en betekenis blijft er over voor

[5] J. RATZINGER, *Many Religions - One Covenant. Israel, the Church and the World*, San Francisco, Ignatius Press, 1999.
[6] *Ibid.*, p. 18-19 [onze cursivering].
[7] *Ibid.*, p. 68.
[8] *Ibid.*, p. 63-64.
[9] *Ibid.*, p. 70-71.

het eerste verbond in Gods heilsplan na de vervulling ervan? Wordt het joodse volk gered door Christus of wordt het in en door het eigen nooit herroepen verbond gered? Meer concreet, moeten joden zich tot Christus bekeren om Gods uiteindelijke Koninkrijk binnen te gaan? Is de zending naar de joden dan niet een onvermijdelijk gevolg van deze positie? Ratzinger erkent dat deze theologie tot een paradoxale conclusie leidt, waar 'scheiding' en 'verzoening' tussen joden en christenen met elkaar verweven zijn in een "virtueel onoplosbare paradox" (*a virtually insolvable paradox*)[10].

EEN ESCHATOLOGISCHE OPLOSSING VOOR DE JOODS-CHRISTELIJKE PARADOX?

In een poging om de paradox van de joods-christelijke relaties op te lossen, in het bijzonder de spanning tussen het bevestigen van de blijvende geldigheid van Gods verbond met het joodse volk met tegelijk de erkenning van de unieke, verlossende rol van Christus, hebben veel theologen een eschatologische oplossing voorgesteld. Deze benadering, die wordt geïllustreerd door Jürgen Moltmann en anderen[11], suggereert dat de uiteindelijke verzoening tussen jodendom en christendom zal plaatsvinden aan het einde der tijden, in de eschatologische vervulling van Gods plan.

De eschatologische oplossing stelt dat in het huidige tijdperk zowel het joodse verbond als de universele betekenis van Christus geldig en noodzakelijk blijven. De zending van de Kerk naar de niet-joden en Israëls voortdurende getuigenis van de ene God worden gezien als complementair en wederzijds verrijkend, zonder dat joden zich tot het christendom hoeven te bekeren. De volledige verzoening van deze twee wegen van menselijk heil wordt uitgesteld tot de eindtijd (het eschaton), wanneer God de uiteindelijke voltooiing van de geschiedenis tot stand zal brengen.

Een dergelijke benadering voorziet een toekomst waarin joden en christenen verenigd zullen zijn in hun gedeelde hoop op de Messias, waarbij Jezus als de Christus wordt erkend en tegelijkertijd Israëls blijvende verbondsleven met God wordt bevestigd. De eschatologische oplossing is erop gericht om zowel de joodse als de christelijke identiteit in een dynamische spanning te bewaren tot het einde der tijden.

Deze benadering is echter bekritiseerd omdat het christelijk triomfalisme verbonden aan de substitutietheologie slechts wordt uitgesteld naar de toekomst. Hoewel het de spanningen tussen het jodendom en het christendom in het heden verlicht, impliceert het uiteindelijk een eschatologische vervangingsleer waarin het jodendom wordt opgenomen in of onderworpen aan de visie van de kerk op het moment van de uiteindelijke verlossing. Het joodse 'nee' tegen Christus wordt gereduceerd tot een voorlaatste fase in Gods plan, dat overwonnen zal worden in het *eschaton*. Critici stellen dat dit te kort doet aan het zelfbegrip van het joodse volk en haar overtuiging dat haar verbond met God zelf een middel is tot eeuwige verlossing, niet een voorbereiding op een uiteindelijke bekering tot of opslorping door het christendom. De eschatologische oplossing, hoewel goed bedoeld, kan gezien worden als een impliciete ontkenning van de integriteit van het jodendom, omdat het suggereert dat het joodse pad onvolledig of voorlopig is totdat het aan het einde der tijden in Christus vervuld wordt[12].

Bovendien maken sommigen zich zorgen dat de eschatologische benadering, door de oplossing

---

[10] *Ibid.*, p. 40.

[11] J. MOLTMANN, *The Way of Jesus Christ: Christology with Messianic Dimensions*, London, SCM Press, 1990, hoofdstuk 5 ('The Way of Christ').

[12] D. NOVAK, *Talking with Christians: Musings of a Jewish Theologian*, Grand Rapids, Eerdmans, 2005, hoofdstuk 7.

van de joods-christelijke spanningen uit te stellen tot een onbepaalde toekomst, de urgentie wegneemt van het worstelen met deze kwesties in het concrete heden. Het kan onbedoeld zelfgenoegzaamheid bevorderen of het vermijden van het theologische werk dat nodig is om het joodse verbondsleven en de christelijke toewijding aan Christus op een samenhangende manier te denken en te beleven[13].

Hoewel de eschatologische oplossing het voorlopige en anticiperende karakter van zowel het jodendom als het christendom helpt te benadrukken, met het oog op Gods uiteindelijke verlossingshandelen, dreigt het een vorm van zachte substitutietheologie in stand te houden. Een adequatere benadering zou de blijvende integriteit van het joodse verbond en volk moeten bevestigen naast de beslissende betekenis van Christus, zonder een van beide te reduceren tot een voorlaatste fase van de andere die in het *eschaton* moet worden overtroffen of afgeschaft. De uitdaging blijft om de onderlinge relatie tussen Gods verbond met Israël en het geloof van de kerk in Christus op een niet-triomfalistische manier te conceptualiseren, zowel nu als in de komende eindtijd.

DE LOGOS CHRISTOLOGIE ALS NIEUWE UITWEG?

In een poging om de paradox van de joods-christelijke relaties en de spanning tussen het bevestigen van de blijvende geldigheid van Gods verbond met het Joodse volk en het erkennen van de unieke heilsrol van Christus aan te pakken, heb ik in het verleden samen met Philip Cunningham een Logos-christologie voorgesteld als mogelijke oplossing[14]. Deze benadering is gebaseerd op de eeuwige Logos, het goddelijke Woord, als aanwezig vóór de geschiedenis, doorheen de geschiedenis en in de gehele schepping, dus niet beperkt tot de incarnatie van de Logos in Jezus Christus. We suggereerden dat de Logos actief is in Gods voortdurende verbond met het Joodse volk zowel vóór als na de incarnatie van God in Christus. Dit maakt een bevestiging mogelijk van de blijvende betekenis van het joodse verbond als een middel tot verlossing voor het joodse volk door de activiteit van de eeuwige Logos in het jodendom, terwijl tegelijkertijd de unieke en definitieve openbaring van de geïncarneerde Logos in Christus voor alle mensen behouden blijft. De benadering van de Logos Christologie probeert substitutietheologie te vermijden door de voortdurende rol van het goddelijke Woord in de relatie van het joodse volk met God te erkennen.

Interessant genoeg is deze benadering tot op zekere hoogte ook terug te vinden in het meest recente document van de katholieke kerk over joods-christelijke relaties, "*The Gifts and the Calling of God Are Irrevocable*" (2015)[15]. Het document stelt: “God heeft zichzelf in zijn Woord geopenbaard, zodat het door de mensheid begrepen kan worden in concrete historische situaties. Het Woord nodigt alle mensen uit te antwoorden. Als hun antwoorden in overeenstemming zijn met het Woord van God, dan staan zij in een goede relatie tot Hem. Voor joden kan dit Woord geleerd worden in de Tora en de daarop gebaseerde tradities. De Tora is het onderricht voor een geslaagd leven in goede relatie met God. Wie de Tora naleeft, heeft leven in zijn volheid” (nr. 24).

De benadering van de Logos Christologie heeft echter ook zijn beperkingen. Het meest

---

[13] P. OCHS, *Another Reformation: Postliberal Christianity and the Jews*, Grand Rapids, Eerdmans, 2011, hoofdstuk 5.

[14] P.A. CUNNINGHAM & D. POLLEFEYT¸ *The Triune One, the Incarnate Logos and Israel’s Covenantal Life* in P. CUNNINGHAM, J. SIEVERS, M.C. BOYS, H.H. HENRIX, J. SVARTVIK (ed.), *Christ Jesus and the Jewish People Today. New Explorations of Theological Interrelations*, Grand Rapids, Eerdmans, 2011, p. 183-201.

[15] Zie: http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo-crre/documenti-della-commissione/en.html.

gewichtige tegenargument is dat de Logos nooit van Christus kan gescheiden worden, niet alleen na de incarnatie maar in feite ook niet in de tijd vóór de incarnatie. Christus is kosmologisch gezien altijd al intrinsiek verbonden met de Logos. Daarom kan de Logos Christologie de spanning tussen het joodse verbond en de universele betekenis van Christus niet volledig oplossen. In zijn kritiek op Jacques Dupuis, benadrukte Ratzinger deze intrinsieke verbinding tussen de eeuwige Logos en de persoon van Christus. Hierbij verzette hij zich tegen elke scheiding tussen beide. In de woorden van Ratzinger: "Men moet ook vast geloven dat Jezus van Nazareth, Zoon van Maria en enige Redder van de wereld, de Zoon en het Woord van de Vader is. Met het oog op de eenheid van het goddelijke heilsplan dat in Jezus Christus is gecentreerd, moet ook worden aangenomen dat de heilbrengende werking van het Woord wordt volbracht in en door Jezus Christus, de vleesgeworden Zoon van de Vader, als bemiddelaar in het heil voor de hele mensheid. Het is daarom in strijd met het katholieke geloof om niet alleen een scheiding te stellen tussen het Woord en Jezus of tussen de heilbrengende activiteit van het Woord en die van Jezus, maar ook te beweren dat er een heilbrengende activiteit van het Woord als zodanig is in zijn goddelijkheid, onafhankelijk van de menselijkheid van het vleesgeworden Woord"[16].

Dit is dus de fundamentele theologische uitdaging van deze oplossing: men kan de Logos niet scheiden van Christus, noch na de incarnatie, noch in de tijd vóór de incarnatie. Christus wordt begrepen als kosmologisch en eeuwig verbonden met de Logos. Deze intrinsieke verbondenheid maakt het moeilijk voor de Logos Christologie om de spanning tussen het bevestigen van het joodse verbond en het erkennen van de unieke rol van Christus in de heilsgeschiedenis volledig op te lossen[17].

CHRISTUS ALS DE LEVENDE TORAH

In het al genoemde document *Gifts* geeft de katholieke kerk een nieuwe en zeer originele wending aan deze discussie door het concept van Christus als de "Levende Torah" (*Living Torah*) te introduceren. Deze passage in *Gifts* is misschien wel de meest geavanceerde tekst die ooit in de kerkelijke leer over het jodendom is geschreven. Het gaat als volgt: "In deze zin verklaren christenen dat Jezus Christus beschouwd kan worden als de 'levende Torah van God'. Torah en Christus zijn het Woord van God, zijn openbaring voor ons mensen als getuigenis van zijn onbegrensde liefde. De pre-existentie van Christus als het Woord en de Zoon van de Vader is voor christenen een fundamentele leerstelling, en volgens de rabbijnse traditie bestaan de Torah en de naam van de Messias al voor de schepping. Verder is het, naar joodse overtuiging, God zelf die de Torah interpreteert in het eschaton, terwijl in de christelijke overtuiging alles uiteindelijk in Christus samenkomt. In het Evangelie volgens Mattheüs wordt Christus als het ware gezien als de 'nieuwe Mozes'. Mattheüs (Mt. 5, 17-19) presenteert Jezus als de gezaghebbende en authentieke uitlegger van de Torah. In de rabbijnse literatuur vindt men daarentegen de identificatie van de Torah met Mozes. Tegen deze achtergrond kan Christus als de 'nieuwe Mozes' verbonden worden met de Torah. Torah en Christus zijn de plaats van Gods aanwezigheid in de wereld, zoals deze aanwezigheid wordt ervaren in de respectievelijke religieuze gemeenschappen" (nr. 26)[18].

De idee van Christus als de levende Torah is dus een theologisch concept dat het christendom en het jodendom dichter bij elkaar wil brengen door de verbanden te benadrukken tussen de persoon van Jezus Christus en de joodse geschriften, in het bijzonder de Torah. De onderliggende vooronderstelling is dat Jezus, als het vleesgeworden Woord van God, de belichaming of personificatie is van de goddelijke leer en geboden die in de Torah staan. Hoewel dit concept

---

[16] CONGREGATION FOR THE DOCTRINE OF FAITH, *Notification on the book: Toward a Christian Theology of Religious Pluralism (Orbis Books: Maryknoll; New York, 1997)*, the Vatican, 2001, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20010124_dupuis_en.html. Nederlandse vertaling: https://rkdocumenten.nl/toondocument/5662-want-god-kent-geen-berouw-over-zijn-genadegaven-noch-over-zijn-nl/?systeemnum=5662-26.

[17] G. D'COSTA, *The Mystery of Israel: Jews, Hebrew Catholics, Messianic Judaism, the Catholic Church, and the Mosaic Ceremonial Laws*, in *Nova et Vetera* 16(3), 2018, p. 939-977, p. 957.

[18] *Ibidem.*

gezien kan worden als een poging om een gemeenschappelijke grond te vinden voor het christendom en het jodendom, roept het ook enkele kritische overwegingen op. Eén mogelijke zorg is of deze visie werkelijk het 'nooit herroepen verbond' met het jodendom eert, zonder expliciete erkenning er binnen van de activiteit van Christus. Als Christus de levende Torah is, ondermijnt dit dan niet de geldigheid, de continuïteit, de relevantie en de onafhankelijkheid van het Mozaïsche verbond voor het joodse volk? De notie van Christus als de levende Torah kan door joden worden gezien als een subtiele vorm van christelijk proselitisme of een poging om de joodse Torah te vervangen door een christelijk begrip ervan. Op deze manier is de vervullingstheologie hier nog steeds aan het werk: Jezus is de ultieme en perfecte vervulling van de Mozaïsche Wet en belichaamt de spirituele en ethische leringen ervan in zijn leven en praxis. Jezus wordt gezien als de levende, ademende interpretatie en toepassing van de Torah, die laat zien hoe de goddelijke betekenis van de openbaring in het dagelijks leven begrepen en toegepast moeten worden. Hij is de perfecte tussenpersoon tussen het goddelijke en het menselijke, overbrugt de kloof en biedt toegang tot de diepere spirituele waarheden van de Torah. Tegelijkertijd, als Jezus de ultieme belichaming van de Torah is, ondermijnt dit dan niet mogelijks de eigen geldigheid en voortdurende relevantie van het Mozaïsche verbond van God met het Joodse volk?

HET HERROEPEN VAN HET VERBOND

Een veelzeggende zijstap (of stap terug) in deze complexe discussie werd gemaakt met de spraakmakende publicatie van een wetenschappelijk artikel in 2018 in het internationale katholieke tijdschrift *Communio* door 'Joseph Ratzinger- Benedikt XVI' onder de titel *Gnade und Berufung Ohne Reue. Anmerkungen zum Traktat 'De Iudaeis'*[19]. De tekst bevat een voorwoord van kardinaal Koch, die sinds 2010 voorzitter is van de Vaticaanse *Commissie voor Religieuze Betrekkingen met de Joden*, waarin die benadrukt dat het artikel aanvankelijk niet bedoeld was voor publicatie, maar dat hij de publicatie ervan had aangemoedigd. Later, na kritiek, zou Koch de tekst verder kaderen: "het is geen handeling van het magisterium, maar de persoonlijke theologische opvatting [van paus emeritus Benedictus XVI], wat de reden is dat dit artikel in een theologisch tijdschrift werd gepubliceerd"[20]. De kern van Benedictus' analyse is een "kritische bedenking" en "finaal oordeel" over het concept van het 'nooit herroepen verbond' van zijn voorganger paus Johannes Paulus II. Benedictus XVI benadrukt dat deze formule geen deel uitmaakte van de concilieverklaring *Nostra Aetate*, maar een latere ontwikkeling in de traditie was. Hij is het ermee eens dat deze formule van het verbond als 'nooit herroepen'" "in zekere zin deel uitmaakt van het huidig leergezag (*Lehrgestalt*) van de katholieke kerk"[21].

Dit is de kern van zijn kritische analyse van het 'nooit herroepen verbond': "We hebben eerst twee taalkundige bezwaren aangevoerd. Het woord 'herroepen' behoort niet tot de woordenschat van het goddelijk handelen. Zoals het gebruikt wordt om het verhaal van Gods geschiedenis met de mensheid te beschrijven, is 'verbond' in de Bijbel niet enkelvoudig maar komt het in fasen voor. Afgezien van deze formele bezwaren moeten we ook kritisch inhoudelijk zeggen dat deze formule het echte drama van het verhaal tussen God en de mens niet naar voren brengt. Ja, Gods liefde is onverwoestbaar. Maar de verbondsgeschiedenis tussen God en de mens omvat ook het menselijk falen, het verbreken van het verbond, en de interne gevolgen daarvan: de verwoesting van de tempel, de verstrooiing van Israël, en de oproep tot bekering, die het vermogen van de

[19] *Communio* 45, 2018, p. 163-184 (Engelse versie). De originele Duitse versie werd gepubliceerd in *Communio* 47, 2018, p. 387-406.
[20] K. KOCH, *Information about Self-Understanding: not calling into question but deepening the dialogue with Jews*, 2018, https://www.ccjr.us/dialogika-resources/themes-in-today-s-dialogue/emeritus-pope/koch-2018aug14 .
[21] *Ibidem*.

mens om het verbond te sluiten herstelt. (...). Het is niet het einde van zijn liefde, maar een nieuw niveau van liefde"[22]. Het artikel eindigt met de slotconclusie van Benedictus XVI over deze kwestie: "De formule van het 'nooit herroepen verbond' kan nuttig zijn geweest in een eerste fase van de nieuwe dialoog tussen joden en christenen. Maar op de lange termijn is het niet geschikt om de omvang van de werkelijkheid op een adequate manier uit te drukken"[23].

Met andere woorden, de theoloog Ratzinger wil op het einde van zijn leven de 'nooit herroepen' formule elimineren, waardoor deze op de lange termijn uit de *Lehrgestalt* van de katholieke kerk wordt verwijderd. Dit zou natuurlijk ook meteen het probleem oplossen van de paradox van jodendom en christendom als zowel 'onherleidbaar' als 'ondeelbaar', waarbij de 'onherleidbaarheid' wordt verlaten en er dus een nieuwe vervangingstheologie ontstaat die dan opnieuw in tegenspraak is met de concilieverklaring *Nostra Aetate*. De argumenten waarmee Ratzinger probeert het concept van '*Never Revoked Covenant*' op lange termijn uit te bannen is tweevoudig. '*Revoking'*, herroepen, is geen categorie van God, stelt hij. De liefde van God is onverwoestbaar. Vanuit het perspectief van God heeft het geen zin om te spreken over een 'nooit herroepen verbond', omdat God nooit verbonden 'herroept'. Verbonden worden geschonden of zelfs beëindigd, maar de liefde van God nooit. Aan de andere kant verbreken mensen van tijd tot tijd verbonden. Deze ontrouw geldt vooral voor Israël, maar - volgens de uitspraken van Ratzinger - blijkbaar niet voor de kerk. Het verbond in Christus is definitief. Op dit punt, en om deze reden, begeeft Ratzinger zich opnieuw in de grijze zone tussen 'vervulling' en 'vervanging'. "In feite is er geen vervanging, maar een reis die uiteindelijk één werkelijkheid wordt, maar met de noodzakelijke verdwijning van de dierlijke offers, in wiens plaats ('*vervanging*') de eucharistie is" (...) De herinterpretatie van het Sinaï verbond in het nieuwe verbond in het bloed van Jezus, dat wil zeggen in zijn liefde die de dood overwint, geeft het verbond een nieuwe en eeuwig geldige vorm" [onze cursivering][24].

HET ONHERROEPELIJK VERBOND

In zijn artikel ter verdediging van Ratzinger benadrukt de Duitse theoloog Tück dat deze bijdrage "geen gezaghebbend magisterieel statuut opeist", maar "zo sterk is als de argumenten die naar voren worden geschoven"[25]. Hoe sterk is Ratzingers argumentatie dan? In feite wordt zijn nadruk op de menselijkheid van het verbreken van verbonden eenzijdig toegepast op het verbond met het joodse volk, om zo de kracht van het eerste verbond te relativeren, af te zwakken en te ondermijnen, om nog maar te zwijgen van het feit dat het joodse volk dat verbond ook steeds opnieuw herstelde in een levende en trouwe relatie met God. Tegelijkertijd slaagt Ratzinger er niet in de breuken in het verbond aan te kaarten die veroorzaakt zijn door de christenen, het volk van het tweede verbond. Hij schiet vooral te kort in het benoemen van het lijden dat het christendom de joden historisch en theologisch heeft aangedaan. Dit is niet slechts een detail - omdat de geschiedenis van het anti-judaïsme en de herinnering aan de holocaust juist de redenen waren om in *Nostra Aetate* een niet-substitutieve opvatting van joods-christelijke relaties te ontwikkelen. Het is alsof het joodse verbond verbroken en instabiel is geworden, terwijl alleen het christelijke verbond onwankelbaar en definitief is gebleven. In het licht van de morele crisis die de kerk vandaag doormaakt (vooral in de context van seksueel misbruik in de kerk, een crisis waarbinnen Benedictus XVI is afgetreden), is het vreemd om zo'n theologisch schema van 'oud'

[22] *Ibidem*.
[23] *Ibidem*.
[24] *Ibid*., p. 171.
[25] J.-H. TÜCK, *Benedikt XVI – ein Wegbereiter des Antisemitismus?*, in *Neue Zürcher Zeitung*, 1 August 2018, https://www.nzz.ch/feuilleton/benedikt-xvi-ein-wegbereiter-des-antisemitismus-ld.1407681 (toegang: 24.02.2018).

(zondig) en 'nieuw' (eeuwig geldig) verbond te zien dat historische en ethische argumenten gebruikt (zoals de verwoesting van de Tempel en de verstrooiing van het Joodse volk) om de substitutietheologie opnieuw te onderbouwen. Bovendien, zelfs vanuit een abstract perspectief, is het idee dat men de formule '*Never Revoked*' niet kan toepassen op God een goede reden om het op de lange termijn uit de kerkleer te halen? Dit argument is immers niet logisch. Als God zelf nooit een verbond verbreekt, dan is er toch geen probleem om te spreken van een '*Never Revoked Covenant*' voor het joodse volk? Sterker nog, het maakt het idee sterker, niet zwakker. Ratzingers argument dient niet zozeer om het concept terzijde te schuiven, maar omgekeerd om het te versterken. In de toekomst zou een alternatief voor de formule '*Never Revoked Covenant*' met het jodendom '*The Indestructible Covenant'* of het 'niet herroepbaar verbond' met het jodendom kunnen zijn, aangezien "de liefde van God onverwoestbaar is" (Ratzinger). Als de liefde van God voor Israël niet alleen 'nooit herroepen' is, maar ook 'onherroepelijk', dan heeft de oorspronkelijke uitspraak van Johannes Paulus II niet alleen waarde voor een bepaalde tijd, want het bevat dan een definitieve waarheid.

Het blijft opmerkelijk dat Benedictus XVI dit artikel schreef en dat kardinaal Koch de publicatie van deze tekst stimuleerde als voorzitter van de *Commissie voor Religieuze Betrekkingen met de Joden*, omdat het een openlijke kritiek is op Benedictus' voorganger, de heilige Johannes Paulus II. Het artikel van negentien pagina's is ondertekend met 'Joseph Ratzinger - Benedikt XVI'' (in de Engelse versie vertaald als 'Benedict XVI, Pope Emeritus'). Dit laat zien wat er op het spel staat voor de emeritus paus: de formule laat het interruptieve potentieel zien dat hij vreest in de verklaring van Johannes Paulus II, en het artikel onthult de urgentie waarmee hij probeert deze op het einde van zijn leven nog snel terzijde te schuiven. En dat in het volle besef van de gevestigde consensus, die nog eens werd bevestigd door zijn opvolger, paus Franciscus, die in zijn apostolische exhortatie *Evangelii Gaudium* van 2013 (nr. 247) ook spreekt van het 'nooit herroepen verbond'. Kardinaal Koch voerde ter verdediging van de publicatie van de tekst van Ratzinger aan dat het "geen document is vanuit de joods-christelijke dialoog". De tekst gaf aanleiding tot massale kritiek en verontwaardiging, niet alleen van joodse zijde, maar ook van katholieken[26], zelfs op de officiële website van de Duitse bisschoppenconferentie[27]. Misschien

[26] J. ROBERTS, *Benedict under Fire for Intervention in Dialogue with Jews*, in *The Tablet*, 19 juli 2018, https://www.thetablet.co.uk/news/9431/benedict-under-fire-for-intervention-in-dialogue-with-jews (toegang: 26.10.2024); D. KROCHMALNIK & T. SÖDING, *The Controversial Ratzinger Essay*, in *Deutschlandfunk*, 22 augustus 2018, https://www.ccjr.us/dialogika-resources/themes-in-today-s-dialogue/emeritus-pope/reactionary-views-or-important-text (toegang: 26.10.2024); M. BÖHNKE, *Der gekündigte Konsens*, in *Herder Korrespondenz* 9, 2018, p. 50-51, https://www.herder-korrespondenz.de/heftarchiv/72-jahrgang-2018/heft-9-2018/zum-artikel-des-emeritierten-papstes-ueber-das-verhaeltnis-von-juden-und-christen-der-gekuendigte-konsens (toegang: 26.10.2024); P. GOLDSCHMIDT, *Without Regrets: Commemorating the 9th of Av*, World Jewish Congress, 20 July 2018, http://www.worldjewishcongress.org/en/news/without-regrets-commemorating-the-9th-of-av-7-5-2018 (toegang: 26.10.2024); W. HOMOLKA, *Wird sind kein unerlöstes Volk!*, in *Die Zeit* nr. 30, 19 juli 2018, p. 50; M. LE PRIOL, *Benedict XVI's Article on Jews Stir Debate*, in *La Croix International*, 11 oktober 2018, https://international.la-croix.com/news/benedict-xvis-article-on-jews-stirs-debate/8603 (toegang: 26.10.2024); J. MASSONNET, *Benoît XVI* Les dons et l'appel sans repentir, https://www.ajcf.fr/IMG/pdf/j-massonnet-benoitxvi.pdf (toegang: 26.10.2024); *The Pope and the Rabb. Correspondence between Pope Emeritus XVI and Arie Folger, the Chief Rabbi of Vienna*, http://www.jcrelations.net/The_Pope_and_the_Rabbi.6166.0.html?id=720&L=3&searchText=the+pope+and+the+rabbi&searchFilter=%2A (toegang: 26.10.2024); C. RUTISHAUSER, *No Way Around Christ*, in *Neue Zürcher Zeitung*, 7 Juli 2018, p. 43; DEUTSCHER KOORDINIERUNGSRAT DER GESELLSCHAFTEN FÜR CHRISTLICH-JÜDISCHE ZUSAMMENARBEIT, *Is the Catholic-Jewish Dialogue in Danger?*, 17 juli 2018, https://www.ccjr.us/dialogika-resources/themes-in-today-s-dialogue/emeritus-pope/dkr-2018july17 (toegang: 26.10.2024); C. GEYER, *Flawed Writing. Two Popes on Judaism*, in *Frankfurter Allgemeine*, 18 juli 2018, https://www.ccjr.us/dialogika-resources/themes-in-today-s-dialogue/emeritus-pope/geyer-2018 (toegang: 26.10.2024).

[27] M. HICKSON, *German Bishop's Website Sharply Criticizes Pope Benedict for New Essay on the Jews*, in *Life Site*,

moet men dit artikel inderdaad relativeren als een tekst zonder magisteriële autoriteit. Maar mijn conclusie is dat het spreekt over iets anders, iets belangrijkers. Ratzingers tekst komt niet uit de lucht vallen, maar is consistent met een bepaalde lijn in de interpretatie van *Nostra Aetate* die niet vrij is van substitutietheologie. In feite probeert Benedictus XVI met deze tekst impliciet een theologische onderbouwing te geven aan zijn alternatieve versie van het Goede Vrijdaggebed dat hij in 2008 afkondigde en dat God opriep "de harten van de Joden te verlichten" "zodat zij Jezus Christus kunnen herkennen als de Redder van de gehele mensheid"[28].

Dit alles laat zien dat 60 jaar na *Nostra Aetate* de christelijke theologie van het jodendom nog steeds niet coherent is en zelfs ambigu. Op deze manier wordt ze opengelaten en kwetsbaar voor interpretaties die het vervangingsdenken niet overwinnen. Uiteindelijk kan het de intrinsieke waarde van het '*Never Revoked Covenant*' niet serieus genomen worden wanneer de missionering van de joden als enige logische uitkomst benoemd wordt, ondanks de institutionele afwijzing ervan door de katholieke kerk[29].

NEGATIEVE CHRISTOLOGIE

Gezien deze analyse van de christologische uitdagingen in de joods-christelijke dialoog sinds het officiële 'einde' van het supersessionisme vanaf *Nostra Aetate*, wordt het steeds duidelijker dat geen enkele bestaande christelijke theologie van het jodendom vandaag de dag de uniciteit van Christus volledig kan verzoenen met het concept van het 'nooit herroepen verbond'. Deze uitdaging lijkt op een poging om een paradox op te lossen - een poging die net zo onmogelijk lijkt als de kwadratuur van de cirkel. In de afgelopen zestig jaar is vrijwel elke denkbare oplossing voorgesteld, maar elk voorstel stuit op aanzienlijke theologische hindernissen. Zoals we gezien hebben, stelt de eschatologische oplossing het probleem alleen maar uit naar een onbepaalde toekomst. Het idee van twee parallelle wegen naar verlossing ondermijnt de uniciteit van Christus, terwijl een Logos Christologie Christus onbedoeld opnieuw in het jodendom introduceert via de achterdeur van het trinitaire denken, en een Christus als Levende Torah Christus weer tot het culminatiepunt van het jodendom maakt. Het herroepen van het 'nooit herroepen verbond' is zowel moreel als theologisch onhoudbaar in de context van vandaag. Op dit moment staan we voor een tweesprong: Moeten we de vervangingsleer accepteren als onvermijdelijk of zelfs theologisch legitiem en intrinsiek aan het christendom? Het idee dat het christendom inherent supersessionistisch is, is in tegenspraak met *Nostra Aetate* en het gegeven dat de katholieke kerk zich uit de actieve missionering van joden heeft teruggetrokken. Bovendien, hoe gaan we verder 'na Auschwitz', ons bewust van het gevaarlijke potentieel dat inherent is aan vervangingsschema's? Of moeten we onze menselijke beperkingen erkennen bij het oplossen van dit theologische vraagstuk? Op dit kritieke moment stellen we voor om het raamwerk van de negatieve christologie te introduceren als een nieuwe, aanvullende of corrigerende benadering van dit complexe vraagstuk. Dit theologische perspectief, geworteld in de apofatische traditie, kan een nieuwe manier bieden om door de schijnbaar onoverbrugbare spanningen te navigeren, tussen het bevestigen van zowel de uniciteit van Christus als het duurzame verbond van het jodendom, zonder in de valkuilen van eerdere pogingen tot een oplossing te vallen.

Dit deel van mijn artikel onderzoekt hoe de toepassing van negatieve (of zogenaamde 'apofatische') benaderingen in de christologie nieuw licht kan werpen op ons begrip van Jezus als

---

14 augustus 2018, https://www.lifesitenews.com/blogs/german-bishops-website-sharply-criticizes-pope-benedict-for-new-essay-on-th (toegang: 26.10.2024).

[28] https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20070707_summorum-pontificum.html.

[29] Zie: *The Gifts and the Calling*, nr. 40: "In concrete terms, this means that the Catholic Church neither conducts nor supports any specific institutional mission work directed towards Jews".

jood en kan bijdragen aan een vruchtbaarder christelijke theologie van het jodendom. De reis van de negatieve theologie naar de specifieke toepassing ervan in de christologie, en vervolgens naar de joods-christelijke dialoog, omvat het zoeken van een nieuwe weg op een complex historisch, filosofisch en religieus terrein. Deze eerste verkenning heeft als doel te ontdekken hoe apofatische benaderingen kunnen helpen bij het herontdekken van de joodse context van Jezus, historische en theologische spanningen tussen het jodendom en het christendom aan de orde kunnen stellen en nieuwe wegen kunnen bieden voor wederzijds begrip en respect.

De grondslagen van negatieve theologie

Negatieve theologie, ook wel apofatische theologie genoemd, vertegenwoordigt een diepgaande benadering van het begrijpen van het goddelijke en bepaalt al duizenden jaren het religieuze en filosofische denken. In de kern beweert negatieve theologie dat de aard van God of de ultieme werkelijkheid fundamenteel buiten het menselijk begrip en de menselijke uitdrukking ligt. In plaats van positieve uitspraken te doen over ‘wie God is’, concentreert deze benadering zich op 'wat God niet is', omdat ze erkent dat bevestigende uitspraken uiteindelijk ontoereikend zijn om de essentie van het goddelijke te vatten[30].

De wortels van de negatieve theologie gaan terug tot oude filosofische en religieuze tradities, waaronder het neoplatonisme, de vroegchristelijke mystiek en bepaalde tradities in het joodse en islamitische denken. Invloedrijke denkers zoals Pseudo-Dionysius de Areopagiet, Maimonides en Meister Eckhart hebben aanzienlijk bijgedragen aan het ontwikkelen en verwoorden van apofatische benaderingen van de theologie[31].

In de christelijke traditie heeft negatieve theologie een cruciale rol gespeeld in het behouden van Gods mysterie en transcendentie, terwijl het menselijke verlangen naar goddelijke kennis erkend werd. Negatieve theologie dient als tegenwicht voor meer rationalistische of dogmatische benaderingen van de theologie en herinnert gelovigen aan de uiteindelijke onuitsprekelijkheid van de goddelijke natuur[32]. De belangrijkste principes van de negatieve theologie zijn de erkenning van Gods transcendentie, de praktijk van *via negativa* (‘de weg van ontkenning’) en de nadruk op *apophasis* (het 'on-zeggen'). Deze principes werken samen om afgoderij van concepten te voorkomen en in het licht van het goddelijke mysterie een houding van epistemologische nederigheid aan te nemen. Negatieve theologie is belangrijk omdat het een gevoel van verwondering en ontzag in de religieuze ervaring in stand kan houden. Het erkennen van de grenzen van het menselijk begrip schept ruimte voor contemplatie, mystieke ervaring en openheid voor verschillende interpretaties van de religieuze waarheid. Deze benadering kan (opnieuw) waardevol zijn in een context van religieus pluralisme, omdat het nederigheid aanmoedigt bij het aangaan van een interreligieuze dialoog en respect voor verschillende wegen naar het goddelijke.

Negatieve theologie is echter niet zonder uitdagingen. Critici beweren dat het kan leiden tot een te abstracte of onpersoonlijke opvatting van God, wat mogelijk de relationele aspecten van geloof ondermijnt die in veel religieuze tradities worden benadrukt. Als de apofatische benadering tot het uiterste wordt doorgevoerd, bestaat ook het risico dat men in theologisch nihilisme vervalt. Men kan dan als het ware ‘niets’ meer zeggen over God. We komen terug op deze kritieken. Ondanks deze uitdagingen biedt negatieve theologie waardevolle inzichten in het hedendaagse religieuze denken en doen. De nadruk op mysterie, nederigheid en de beperking van de menselijke

[30] J.A. STEENBUCH, *Negative Theology: a Short Introduction*, Eugene, Oregon, Cascade Books, 2022.
[31] N. BROWN & A. SIMMONS, *Contemporary Debates in Negative Theology and Philosophy*, in *Palgrave Frontiers in Philosophy of Religion*, Cham, Palgrave, 2017.
[32] K. MAXWELL, *Hope in a Secular Age: Deconstruction, Negative Theology, and the Future of Faith*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019.

taal kan een vaak noodzakelijke correctie zijn op al te dogmatische of letterlijke benaderingen van religie. Zoals we zullen zien, kunnen deze principes vruchtbaar zijn wanneer ze worden toegepast op de christologie en de joods-christelijke dialoog.

Van negatieve theologie naar negatieve christologie

De overgang van het bredere concept van negatieve theologie naar de specifieke toepassing ervan in de christologie is een tamelijk nieuwe en complexe theologische stap. 'Negatieve christologie' is geen veelgebruikte term in de theologische literatuur. Het komt hier naar voren als een (nieuwe) toegepaste tak van apofatisch denken, die zich richt op de aard, identiteit en betekenis van Jezus Christus binnen de christelijke traditie. Deze overgang houdt in dat we ons confronteren met de unieke uitdagingen en mogelijkheden die het toepassen van apofatische principes biedt bij het bestuderen van een figuur ('Christus') die zowel historisch als, in het christelijk geloof, goddelijk is. In tegenstelling tot negatieve theologie, die zich vaak bezighoudt met abstracte concepten van goddelijkheid, moet negatieve christologie zich bezighouden met de concrete historische realiteit van Jezus als mens geboren in een specifieke tijd en cultuur. Deze historische dimensie voegt lagen van complexiteit toe aan de apofatische benadering, die een zorgvuldige navigatie vereist tussen de historiciteit en particulariteit van Jezus' leven en de universaliteit van zijn betekenis voor het christelijk geloof. De doctrine van de incarnatie, die centraal staat in de christelijke theologie, biedt uitdagingen en mogelijkheden voor een negatieve christologie. Aan de ene kant lijkt het geloof dat God in Jezus mens werd uit te nodigen tot positieve uitspraken over de aard van Christus. Aan de andere kant sluit de onvermijdelijke paradoxale aard van dit geloof - het oneindige dat zich manifesteert in het eindige - goed aan bij apofatische benaderingen die het ultieme mysterie van goddelijk handelen benadrukken. Laten we deze benadering verder onderzoeken.

Principes en toepassingen van de negatieve christologie

Negatieve christologie past de inzichten en methoden van de apofatische theologie toe op de specifieke studie en het begrip van Jezus Christus. Deze benadering probeert het mysterie en de transcendentie van Christus te behouden en erkent tegelijkertijd de beperkingen van menselijke taal en concepten om Zijn aard en betekenis volledig te vatten. Door de nadruk te leggen op wat er niet definitief over Christus gezegd kan worden, schept de negatieve christologie ruimte voor een diepere contemplatie en flexibelere interpretaties van de christelijke leer over Christus. Negatieve christologie moedigt ook een mystieke interpretatie van de leer van Christus aan. In plaats van de parabels en uitspraken van Jezus te behandelen als waarheden die gesystematiseerd moeten worden, ziet deze benadering ze als uitnodigingen tot contemplatie, gebed en transformatieve ontmoetingen. Ze erkent dat de diepste betekenissen van de woorden van Christus verder kunnen gaan dan wat kan worden gevat in doctrinaire verklaringen of ethische voorschriften. Een ander belangrijk aspect van negatieve christologie is de kritische benadering van christologische formules. Deze benadering respecteert het historische belang van doctrinaire uitspraken over de aard van Christus, maar onderzoekt deze formuleringen kritisch en erkent hun historische contextualiteit en beperkingen. Het moedigt voortdurende herformulering en herinterpretatie van christologische taal aan, waarbij nieuwe contexten en inzichten in overweging worden genomen. Negatieve christologie omarmt vaak een vorm van christologisch agnosticisme, waarbij een houding aangenomen wordt van 'intelligente onwetendheid' over het uiteindelijke mysterie van Christus' persoon en werk. Zoals we zullen zien, betekent dit niet dat we christologische reflecties helemaal opgeven, maar eerder dat we ze benaderen met intellectuele nederigheid en openheid voor voortdurende openbaring.

Wat praktische toepassingen betreft, kan negatieve christologie een aanzienlijke invloed hebben op de manier waarop christenen de Schrift, gebed, ethiek en interreligieuze relaties benaderen. Bij bijbelse interpretaties stimuleert negatieve theologie het lezen van teksten met een bewustzijn

van de beperkingen van taal en de veelzijdige aard van religieuze symbolen. In de eredienst kan ze leiden tot een groter gebruik van stilte, paradoxen en apofatische taal in liturgie en gebed. In ethisch opzicht kan negatieve christologie een meer open en contextuele benadering van moreel redeneren bevorderen, en zich verzetten tegen al te prescriptieve of legalistische interpretaties van de leer van Christus.

Apofatische tradities in het jodendom
De apofatische traditie is niet exclusief voor het christendom, maar is ook aanwezig in het jodendom, zowel in haar oude wortels als in haar hedendaagse uitingen. Op deze manier is het een manier om het christendom weer dichter bij zijn joodse wortels te brengen. De apofatische benadering in het jodendom gaat terug op oude filosofische en mystieke tradities. Een van de eerste en meest invloedrijke joodse denkers die negatieve theologie toepaste was Philo van Alexandrië, een hellenistische joodse filosoof uit de 1e eeuw na Christus. Philo gebruikte apofatische methoden om Gods transcendentie te waarborgen en benadrukte de onuitsprekelijkheid van de goddelijke natuur[33]. Deze benadering resoneert met de latere christelijke apofatische christologie, die probeert te voorkomen dat de aard van Jezus te veel gedefinieerd of beperkt wordt.

In de middeleeuwse joodse filosofie vond het concept van negatieve theologie zijn meest prominente uitdrukking in het werk van Maimonides (12e eeuw). In zijn baanbrekende werk *Gids der verdoolden* [34] benadrukte Maimonides dat we alleen kunnen beschrijven wat God niet is in plaats van wat God is. Dit sluit nauw aan bij de apofatische focus op de grenzen van theologische taal en menselijk begrip van het goddelijke. Maimonides' benadering heeft een blijvende invloed gehad op het joodse theologische denken en blijft de hedendaagse joodse filosofie beïnvloeden.

De joodse mystieke traditie, in het bijzonder de Kabbala[35] bevat ook sterke apofatische elementen. Kabbalistische teksten maken vaak gebruik van paradoxen en het concept van het onzegbare om het mysterie van het goddelijke rijk op te roepen. Deze benadering vertoont overeenkomsten met apofatische neigingen in de christologie, die het ultieme mysterie van Christus' natuur probeert te bewaren. Het gebruik van symbolische en metaforische taal in de Kabbala om de goddelijke attributen (*sefirot*) te beschrijven kan gezien worden als een apofatische strategie om datgene te benaderen wat voorbij een directe beschrijving gaat.

Verschillende prominente denkers in het moderne joodse denken hebben zich beziggehouden met apofatische concepten. Abraham Joshua Heschel (1882-1942), rabbijn en prominente filosoof in de vorige eeuw, ontwikkelde het concept van ‘radicale verwondering’ over God, dat een duidelijke apofatische ondertoon heeft. Heschel’s nadruk op ontzag en verwondering in het aangezicht van het goddelijke mysterie resoneert met de erkenning door de apofatische traditie van de grenzen van de menselijke kennis over God[36]. Martin Buber (1878-1965), een andere invloedrijke joodse filosoof uit de 20e eeuw, onderzocht het concept van de 'Godsverduistering', dat het gebaar van de negatieve theologie naar de verborgenheid en transcendentie van het goddelijke weerspiegelt. Het werk van Buber benadrukt het relationele aspect van de ontmoeting met het goddelijke en sluit aan bij apofatische benaderingen die ervaringskennis boven

[33] J. DANIELOU, *Philon d’Alexandrie*, Paris, Fayard, 1958.
[34] M. MAIMONIDES, *The Guide for the Perplexed*. Translated by M. Friedländer. 2nd ed. London: George Routledge & Sons, 1904.
[35] E.R. WOLFSON, in E.R. WOLFSON, *Rending the Veil: Concealment and Secrecy in the History of Religions*, New York – London, Seven Bridges Press, 1999, p. 31-65.
[36] A.J. HESCHEL, *God in Search of Man: A Philosophy of Judaism*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1955, p. 46.

dogmatische formuleringen stellen[37].

De apofatische traditie in het jodendom is ook duidelijk in bepaalde spirituele praktijken[38]. Sommige joodse contemplatieve tradities maken gebruik van apofatische meditaties op de Torah, waarbij men door contemplatieve stilte dichter bij God komt. Deze praktijk sluit aan bij apofatische spirituele tradities in andere religies, die de ontoereikendheid van woorden benadrukken om de goddelijke realiteit volledig te vangen.

Misschien wel een van de meest opvallende voorbeelden van apofatisch denken in het jodendom is de houding ten aanzien van de goddelijke naam zelf. Het tetragrammaton, of de vierletterige naam van 'G-d' ('YHWH'), wordt in de joodse traditie als onuitspreekbaar beschouwd. Deze praktijk wijst op de uiteindelijke onkenbaarheid van het goddelijke en weerspiegelt de apofatische erkenning van de ontoereikendheid van namen en concepten om Gods essentie te vatten.

De apofatische traditie is rijk en blijvend aanwezig in het jodendom, van oude filosofische en mystieke tradities tot hedendaags denken en doen. Dit gedeelde erfgoed van negatieve theologie biedt een waardevolle gemeenschappelijke basis voor interreligieuze dialoog, vooral bij het begrijpen van complexe theologische concepten zoals de aard van Jezus binnen zijn joodse context. Het erkennen van goddelijke onuitsprekelijkheid en de beperkingen van menselijke kennis over God kan een brug slaan tussen joodse en christelijke theologische benaderingen, en wederzijds begrip en respect bevorderen voor het mysterie in het hart van beide tradities, zoals we verder hopen aan te tonen.

Jezus met een lens van negatieve christologie

Jezus bekijken door de lens van de negatieve christologie nodigt ons uit om Zijn leven, leerstellingen en identiteit te benaderen met een gevoel van eerbiedige onwetendheid in plaats van dogmatische zekerheid. Dit perspectief benadrukt wat Jezus niet was - in plaats van definitieve uitspraken te doen over wie Hij wel was. In zijn daden zien we dat Jezus consequent verwachtingen tart en zich onttrekt aan eenvoudige categorisering. Hij werd geassocieerd met verschoppelingen en daagde sociale normen uit. Hij verrichtte machtshandelingen, maar weigerde het etiket wonderdoener opgeplakt te krijgen. Hij onderwees met autoriteit, maar vaak door middel van raadselachtige parabels die zich verzetten tegen een simplistische interpretatie. In Zijn lezingen maakte Jezus vaak gebruik van paradoxen en misleidingen, waarmee Hij wees op waarheden die het letterlijke begrip te boven gingen. Zijn leerstellingen over het Koninkrijk van God waren meer suggestief dan voorschrijvend, en nodigden eerder uit tot verbeelding dan tot dogma's. Als Hem rechtstreeks naar Zijn identiteit werd gevraagd, antwoordde Jezus vaak zijdelings of met eigen vragen, waarbij Hij zich verzette tegen pogingen om Hem op te sluiten in vooraf bepaalde rollen of titels. Zelfs Zijn 'Ik ben'-uitspraken in het evangelie van Johannes kunnen gezien worden als poëtische gebaren richting mysterie in plaats van letterlijke zelfdefinities.

Over de vraag wie Jezus was, moedigt de negatieve christologie ons aan om in de spanning te gaan staan tussen zijn volledige menselijkheid en de goddelijke betekenis die zijn volgelingen aan Hem toeschrijven. Het stelt ons in staat om Jezus te waarderen als een joodse profeet en leraar uit de eerste eeuw zonder ons gedwongen te voelen om alle theologische puzzels van latere christologische ontwikkelingen op te lossen. Deze benadering erkent dat de identiteit van Jezus

[37] M. BUBER, *Eclipse of God: Studies in the Relation between Religion and Philosophy*, Translated by Maurice S. FRIEDMAN, New York, Harper & Brothers, 1952.

[38] M. FISHBANE, *The Exegetical Imagination: On Jewish Thought and Theology*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998, hoofdstuk 7: "The Speech and Silence of Prayer".

uiteindelijk onze categorieën en concepten overstijgt. Het nodigt ons uit om te contempleren over de onuitputtelijke betekenis van Zijn leven zonder te claimen dat we die definitief in onze leerstellige formuleringen kunnen vangen. Negatieve christologie houdt zo het gevoel van verwondering, ontdekking en de continu ontvouwende openbaring in onze omgang met Jezus levend. Het behoedt ons voor de verleiding om Zijn uitdagende en transformerende aanwezigheid in te sluiten of te simplificeren. Het benadrukken van wat niet met zekerheid over Jezus gezegd kan worden opent paradoxaal genoeg rijkere mogelijkheden om Hem te begrijpen, te ontmoeten en te volgen. Dit apofatische perspectief sluit goed aan bij Jezus' spreken in raadsels, provocerend te handelen en geloofsreacties uit te lokken in plaats van intellectuele instemming met stellingen. Het resoneert in Zijn kritiek op religieuze leiders die beweerden om God te kunnen doorgronden. Uiteindelijk nodigt het zien van Jezus door de lens van de negatieve christologie ons uit tot een dynamischer, relationeel en open engagement met Hem. Het erkent de grenzen van ons weten en bevestigt tegelijkertijd de transformerende kracht van de ontmoeting met Jezus in de Schrift, de traditie en de doorleefde ervaring vandaag.

Dit kan ook worden onderbouwd door naar het leven van Jezus te kijken. Hij werd niet geboren in de adelstand maar in een timmermansgezin (Mt. 13,55) en groeide op in het onbeduidende stadje Nazareth in plaats van in een religieus centrum (Joh. 1,46). Zelfs aan het begin van Zijn roeping koos Jezus een onconventioneel pad. Hij onderwierp zich aan de doop van bekering door Johannes en identificeerde zich met zondaars ondanks dat Hij als zondeloos werd beschouwd (Mt. 3,13-15). In de woestijn weigerde Hij goddelijke macht te gebruiken voor persoonlijk gewin of spektakel, en verwierp Hij wereldse autoriteit die door Satan werd aangeboden (Mt. 4,1-11).

De verkondiging van Jezus bracht zijn toehoorders vaak in verwarring, inclusief zijn eigen discipelen. Hij sprak in verhalen die interpretatie vereisten (Mt. 13,10-13), benadrukte dat de eersten de laatsten zullen zijn en de laatsten de eersten (Mt. 20,16) en beschreef een koninkrijk “niet van deze wereld” (Joh. 18,36). Ook zijn wonderen tartten de verwachtingen. Regelmatige zei Hij, tegen de mensen die hij genas, dat ze hun genezing moesten stilhouden zoals een geheim. Hij weigerde op verzoek wonderlijk te handelen en legde de nadruk op geloof boven spektakel (Mt. 9,22). In zijn relaties daagde Jezus consequent de sociale normen uit. Hij koos alledaagse vissers en een tollenaar als leerlingen in plaats van religieuze experts (Mt. 4,18-22). Hij sloot vriendschap met sociale verschoppelingen, waaronder prostituees en melaatsen (Lc. 7,36-50) en daagde traditionele familiebanden uit ten gunste van spirituele verwantschap (Mc. 3,31-35). Zijn conflicten met religieuze autoriteiten benadrukten zijn subversieve benadering. Hij bekritiseerde starre interpretaties van de sabbatwetten (Mc. 2,23-28), daagde de tempelpraktijken uit (Joh. 2,13-22) en stelde vragen bij de visie van de religieuze elite over de Schrift en de traditie (Mt. 15,1-9). Politiek gezien was Jezus al even ongrijpbaar. Hij weigerde zich door enthousiaste menigten tot koning te laten kronen (Joh. 6,15), gaf cryptische antwoorden over het betalen van belasting aan Caesar (Mt. 22,15-22) en wees geweld tegen de Romeinse bezetting af (Mt. 26,52-53). Zelfs op momenten van goddelijke openbaring, zoals de gedaanteverandering, beval Jezus geheimhouding en verhulde hij zijn glorie voor het oog van het publiek (Mc. 9,2-9).

Toen zijn laatste dagen naderden, bleef Jezus de heersende verwachtingen omkeren. Hij kwam Jeruzalem binnen op een ezel en niet als een militair te paard, waarmee hij het beeld van een oorlogszuchtige Messias ondermijnde (Mt. 21,1-11). In Getsemane worstelde hij in gebed, waarbij Hij op ontroerende wijze kwetsbaarheid toonde in plaats van stoïcijnse goddelijkheid (Mc. 14,34-36). Tijdens zijn proces en kruisiging zweeg hij grotendeels voor zijn aanklagers (Mc. 14,60-61), weigerde zichzelf te verdedigen (Lc. 23,8-9) en vergaf zijn beulen (Lc. 23,34) - daden die zowel zijn volgelingen als zijn vijanden in verwarring brachten. En wellicht de grootste paradox die de wereld nooit zal kunnen begrijpen: Hij offerde zichzelf voor de verzoening van de wereld. Zelfs na zijn wederopstanding bleef Jezus mysterieus. Zijn verschijningen werden vaak

gekenmerkt door aanvankelijke niet-erkenning (Lc. 24,15-16), plotselinge verschijningen en verdwijningen (Lc. 24,31,36), een gebod om 'niet aangeraakt te worden' (*noli mi tangere*) (Joh. 20,17) en cryptische gesprekken die veel vragen onbeantwoord lieten over zijn toestand als Verrezene (Joh. 21,22-23).

Zelfs na zijn dood bleef Jezus' verhaal de conventies uitdagen: vrouwen, die in die tijd als onbetrouwbare getuigen werden beschouwd, ontdekten zijn lege graf (Mc. 16,1-8; Lc. 24,1-12; Joh. 20,1-10), wat op paradoxale wijze het begin van het christendom markeerde met een afwezigheid - de verrezen Christus niet onmiddellijk zichtbaar, maar diep aanwezig in zijn afwezigheid (Mt. 28,6; Mc. 16,6; Lc. 24,5-6).

Doorheen zijn hele leven wees Jezus consequent verder dan zichzelf naar diepere werkelijkheden (Joh. 5,19-20) en weerstond Hij pogingen om Hem op te sluiten in vooraf bepaalde rollen of titels (Mc.8,27-30). Zijn handelingen en verkondigingen nodigen ons uit om Hem met nederigheid en openheid te benaderen, erkennend dat Zijn leven en betekenis ons vermogen om het volledig te begrijpen of te verwoorden te boven gaan. Dit apofatische perspectief sluit aan bij Jezus' neiging om in raadsels te spreken (Mc. 4,33-34), provocerende handelingen te stellen (Joh. 13,3-17) en eerder geloofsreacties uit te lokken dan intellectuele instemming met stellingen (Joh. 20,29). Deze benadering houdt het gevoel van verwondering, ontdekking en een zich ontvouwende openbaring levend in onze betrokkenheid bij de figuur van Jezus, en behoedt ons voor de verleiding om Zijn uitdagende en transformerende aanwezigheid te domesticeren of te simplificeren, of bijvoorbeeld vandaag vrouwen in onze kerk het zwijgen op te leggen of in een minderwaardige positie te drukken.

Het verhaal van Emmaüs in Lucas 24,13-35 biedt misschien wel één van de rijkste verhalen om Jezus te onderzoeken door de lens van negatieve christologie. Deze post-paschale getuigenis belichaamt veel aspecten van de apofatische benadering en nodigt ons uit om de identiteit en betekenis van Jezus te beschouwen op manieren die uitstijgen boven eenvoudige categorisering of letterlijk geloofsverstaan. Het scharniermoment komt tijdens de maaltijd, wanneer Jezus het brood neemt, zegent en breekt. In dit eucharistisch gebaar worden de ogen van de leerlingen geopend en herkennen ze Hem. Toch verdwijnt Jezus onmiddellijk uit hun gezichtsveld. Deze volgorde vat de spanning in de negatieve christologie samen tussen openbaring en verborgenheid, aanwezigheid en afwezigheid. Het moment van herkenning valt samen met Jezus' verdwijning, wat suggereert dat ons begrip van de werkelijkheid van Christus altijd gedeeltelijk, vluchtig en onbegrijpelijk is. Misschien vat Paulus dit alles nog het best samen in zijn brief aan de Romeinen: "Hoe onuitputtelijk zijn Gods rijkdom, wijsheid en kennis, hoe ondoorgrondelijk zijn oordelen en hoe onbegrijpelijk zijn wegen? Wie kent de gedachten van de Heer, wie was ooit zijn raadsman?" (Rom. 11,33).

NEGATIEVE CHRISTOLOGIE EN JOODS-CHRISTELIJKE DIALOOG

In deze paragraaf wordt beargumenteerd hoe de toepassing van negatieve christologie op de joods-christelijke dialoog nieuwe mogelijkheden kan openen voor wederzijds begrip en verzoening tussen de twee historisch met elkaar verweven en soms conflicterende tradities. Door de beperkingen te benadrukken van menselijke taal en concepten om over Christus te spreken, kan deze benadering ruimte scheppen voor meer genuanceerde en respectvolle interreligieuze gesprekken, waarbij historische spanningen worden aangepakt terwijl de integriteit van de overtuigingen van beide traditie behouden blijft.

Een van de belangrijkste bijdragen van de negatieve christologie aan de joods-christelijke dialoog is haar potentieel om substitutieve beweringen te deconstrueren zoals die telkens weer, expliciet

of impliciet, terugkomen in een christelijke theologie van het jodendom. Negatieve christologie daagt de vervangingsleer uit door de nadruk te leggen op het voortdurende mysterie van Gods relatie met beide tradities. Het erkent dat geen enkele menselijke formulering het goddelijke plan volledig kan vastleggen, waardoor er meer ruimte overblijft voor meerdere geldige vormen van de verbondsrelatie met God.

Een ander cruciaal aspect van hoe negatieve christologie de joods-christelijke dialoog kan verbeteren is het opnieuw onderzoeken van Messiaanse concepten door een apofatische lens. Door Messiaanse titels en verwachtingen met nederigheid te benaderen en hun uiteindelijk mysterieuze aard te erkennen, maakt negatieve christologie een meer open begrip van Jezus' rol mogelijk dat niet noodzakelijkerwijs in strijd is met Messiaanse verwachtingen binnen het jodendom. Dit kan een gemeenschappelijke basis creëren voor het bespreken van het concept van de Messias zonder dat beide partijen het gevoel hebben dat hun kernovertuigingen worden ontkracht of geweld aangedaan.

De waardevollere bijdrage van de negatieve christologie aan de interreligieuze dialoog is haar nadruk op gedeelde apofatische tradities. Zoals ik heb laten zien heeft het jodendom ook rijke bronnen van apofatische theologie in haar mystieke en filosofische tradities. Door de gedeelde benaderingen om het goddelijke te begrijpen en te benadrukken, kan negatieve christologie een gevoel van gemeenschappelijke spirituele grond van de twee geloven bevorderen. Dit kan leiden tot vruchtbare uitwisselingen over contemplatieve praktijken, mystieke ervaringen en de grenzen van religieuze taal.

De ethische dimensie van negatieve christologie heeft ook belangrijke implicaties voor de joods-christelijke dialoog. Door zich te richten op het ethische onderricht van Jezus in plaats van op metafysische beweringen over Zijn natuur, kan deze benadering de dialoog over gedeelde morele waarden en sociale bezorgdheden bevorderen. Het stelt beide tradities in staat om zich bezig te houden met de ethische erfenis van Jezus zonder onmiddellijk verstrikt te raken in theologische geschillen over zijn ontologische status.

De benadering van de hermeneutiek van de schrift met een de negatieve christologie kan ook een positieve bijdrage leveren aan de interreligieuze dialoog. Het erkennen van de veelzijdige aard van religieuze teksten en de beperking van een elke interpretatie schept ruimte voor meerdere geldige lezingen van gedeelde geschriften. Dit kan helpen om spanningen aan te pakken die voortkomen uit conflicterende exegetische tradities en kan een meer gezamenlijke benadering van het bestuderen van heilige teksten bevorderen.

Bovendien kan het benadrukken van een vorm van epistemologische nederigheid in de negatieve christologie bijdragen aan een meer inclusieve kijk op religieus pluralisme. Terwijl de centrale rol van Christus in het christelijk geloof, zoals incarnatie en drie-eenheid, behouden blijft, erkent deze benadering de beperkingen van het menselijk begrip als het gaat om uitdrukkingen van deze ultieme waarheden. Dit kan de houding ten opzichte van het jodendom en andere religieuze tradities bevorderen tot meer open en respectvol, door hen te zien als evenzeer plausibele vormen van ontmoeting met het goddelijke mysterie. Mijn christologische waarheid hangt niet langer af van het feit dat anderen daarom in de onwaarheid ‘moeten’ zijn.

Negatieve christologie kan ook helpen om historische trauma's in de joods-christelijke relaties aan te pakken. Door het aanvechten van christelijke triomfalistische verhalen en het erkennen van de schade die is veroorzaakt door bepaalde theologische formuleringen kan deze benadering bijdragen aan berouw, vergeving en genezingsprocessen. Het moedigt christenen aan om de interreligieuze dialoog te benaderen met nederigheid en openheid om te leren van joodse

perspectieven[39].

Jezus herontdekken als jood door negatieve christologie
Door latere theologische formuleringen in een context te plaatsen, maakt deze benadering een nieuw onderzoek van Jezus mogelijk binnen zijn historische en culturele context als een jood uit de eerste eeuw. Deze herontdekking kan diepgaande gevolgen hebben voor hoe christenen hun geloof begrijpen en hoe zij zich verhouden tot het jodendom.

Een van de belangrijkste bijdragen van de negatieve christologie aan de herontdekking van de jood Jezus is haar vermogen om de christologie in haar historische context te zien. Traditionele christologische formuleringen zijn sterk beïnvloed door latere filosofische concepten en verdoezelen vaak de joodse denkwereld waarin Jezus leefde en onderwees. Door de nadruk te leggen op de contextualiteit en beperkingen van deze filosofische kaders en een terugkeer naar meer Hebreeuwse denkwijzen aan te moedigen, kan negatieve christologie helpen bij het herstel van een authentiek joods begrip van Jezus.

Deze benadering schept ook ruimte voor een dieper onderzoek naar de joodse gebruiken en gewoonten van Jezus. In plaats van Jezus primair te bekijken door de lens van de latere christelijke doctrine, moedigt de negatieve christologie onderzoek aan naar hoe Hij leefde als een jood van zijn tijd. Dit omvat ook vernieuwde aandacht voor zijn deelname aan joodse rituelen, zijn naleving van de Torah en zijn betrokkenheid bij joodse religieuze instellingen. Door zich te verzetten tegen al te definitieve latere uitspraken over Jezus' aard of rol die deze aspecten van zijn leven zouden kunnen overschaduwen, maakt negatieve christologie een meer holistisch beeld mogelijk van Jezus als een joodse leraar en profeet.

Negatieve christologie biedt ook een kader om het onderricht van Jezus opnieuw te onderzoeken binnen hun joodse context. In plaats van de uitspraken en parabels van Jezus primair te lezen door de lens van de latere christelijke interpretatie, moedigt deze benadering aan om ze te plaatsen binnen de rijke tradities van de joodse wijsheidsliteratuur en profetische boeken. Dit kan leiden tot nieuwe inzichten in de betekenis van Jezus' woorden en de continuïteit met het joodse gedachtegoed kan worden onthuld – dat wat door de eeuwen heen van christelijke interpretatie soms werd verdoezeld.

De uitdaging ten aanzien van supersessionistische verhalen is een ander cruciaal aspect van hoe negatieve christologie bijdraagt aan het herontdekken van Jezus als jood. Door vraagtekens te zetten bij intellectuele constructies die Jezus afschilderen als iemand die het jodendom verwerpt of overstijgt, belicht deze benadering juist de continuïteit tussen Jezus en zijn joodse context. Het weerstaat de neiging om Jezus te veel tegenover het jodendom te plaatsen en onderzoekt in plaats daarvan hoe zijn leringen en handelingen begrepen kunnen worden als bewegingen en discussies binnen het jodendom.

Een belangrijk aspect van deze invloed is de nadruk op het lezen van evangelieverhalen binnen hun joodse context. In plaats van meteen over te gaan op latere theologische interpretaties, moedigt de negatieve christologie lezers aan om na te denken over hoe zijn joodse tijdgenoten Jezus' woorden en daden zouden hebben begrepen. Dit kan verrassende inzichten brengen in bekende passages en lang gekoesterde aannames over hun betekenis op losse schroeven zetten.

Deze invalshoek heeft ook invloed op de manier waarop christenen profetieën uit het Eerste Testament benaderen die traditioneel met Jezus worden geassocieerd. In plaats van deze teksten

[39] D. POLLEFEYT, *Ethics and Theology after the Holocaust*, Leuven, Peeters, 2018.

te lezen als eenduidige voorspellingen, moedigt deze benadering een complexere kijk op profetie en vervulling aan. Het erkent dat de relatie tussen teksten uit de oudheid en latere gebeurtenissen vaak subtieler en veelzijdiger is dan een eenvoudige één-op-één overeenkomst.

Deze benadering van bijbelse interpretatie kan uiteindelijk helpen om de kloof te overbruggen tussen christelijke en joodse lezingen van gedeelde geschriften. Door de geldigheid van meerdere interpretaties te erkennen en zich te verzetten tegen aanspraken op exclusieve juistheid, schept negatieve christologie ruimte voor een respectvolle dialoog over verschillende exegetische tradities.

Uitdagingen en kritiek op de negatieve christologie
Hoewel negatieve christologie veel potentiële voordelen biedt voor theologische reflectie en de joods-christelijke dialoog[40], heeft ze ook te maken met verschillende uitdagingen en kritiekpunten die moeten worden aangepakt[41].

Eén veelgehoorde kritiek is dat een verabsoluterende apofatische benadering van de christologie het onderscheidend karakter van het christelijk geloof dreigt te ondermijnen. Critici stellen dat negatieve christologie, door de nadruk te leggen op wat er niet over Christus gezegd kan worden, het vertrouwen van gelovigen in de christelijke doctrines zou kunnen verzwakken of de uniciteit van de rol van Christus in de heilsgeschiedenis zou kunnen afzwakken[42].

Een andere uitdaging is de mogelijkheid dat negatieve christologie verkeerd geïnterpreteerd wordt als een vorm van relativisme of onverschilligheid. Het risico bestaat dat het benadrukken van de beperkingen van het menselijk begrip kan worden opgevat als zou dit betekenen dat alle religieuze claims even geldig zijn of dat leerstellige verschillen onbelangrijk zijn[43].

Sommige critici stellen ook dat negatieve christologie, als deze tot het uiterste wordt doorgevoerd, zou kunnen leiden tot een vorm van theologisch nihilisme waarin niets zinnigs meer over Christus kan worden gezegd. Dit zou de basis voor christelijke belijdenis, devotie en ethisch handelen kunnen ondermijnen.

Het toepassen van negatieve christologie in pastorale contexten brengt ook praktische uitdagingen met zich mee. Een apofatische benadering kan abstract of onbevredigend lijken voor gelovigen die gewend zijn aan meer bevestigend en concreet theologisch taalgebruik. Voorgangers en leraren kunnen ook moeilijkheden ondervinden bij het communiceren van deze concepten op een manier die toegankelijk en spiritueel voedend is voor diverse gemeenschappen.

Een belangrijk punt van kritiek is dat negatieve theologie het risico met zich meebrengt dat de identiteit van Jezus te vaag of onzeker wordt door definitieve uitspraken over zijn aard te vermijden. Critici zouden kunnen aanvoeren dat dit de continuïteit van zijn portrettering in de evangelies en de christelijke traditie zou kunnen ondermijnen. Voorstanders van negatieve theologie kunnen echter beargumenteren dat deze benadering de identiteit van Jezus niet zozeer onzeker maakt, maar juist ruimte maakt voor mysterie en paradox. Zij zullen beargumenteren, dat

[40] [40] L. BOEVE, *Christus Postmodernus. An Attempt at Apophatic Christology*, in T. MERRIGAN & J. HAERS (eds) *The Myriad Christ. Plurality and the Quest for Unity in Contemporary Christology*, Leuven, Peeters, 2000, p. 577-593.
[41] R. WILLIAMS, *Negative Theology: Some Misunderstandings*, in *Modern Theology* 40(1), 2024, p. 243-255.
[42] S. COAKLEY, *What Does Chalcedon Solve and What Does It Not? Some Reflections on the Status and Meaning of the Chalcedonian 'Definition,* in S.T. DAVIS & D. KENDALL & G. O'COLLINS (eds.), in *The Incarnation: An Interdisciplinary Symposium on the Incarnation of the Son of God*, Oxford, Oxford University Press, 2002, p. 143-163.
[43] L. AYRES, *Nicaea and Its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, Oxford, Oxford University Press, 2004.

de evangeliën zelf vaak een raadselachtig portret van Jezus schetsen en dat negatieve theologie het mogelijk maakt dat dit bijbelse gevoel van mysterie doordringt tot in de christologie.

Een andere kritiek is dat negatieve theologie de inherente spanningen tussen Jezus' menselijkheid en goddelijkheid niet oplost of aanpakt, maar ze alleen mystificeert. Deze kritiek benadrukt de uitdaging om een evenwicht te vinden tussen concrete theologische formuleringen en apofatische benaderingen. Voorstanders van negatieve theologie zouden hierop kunnen antwoorden dat een zekere mate van onzekerheid de uiteindelijke onuitsprekelijkheid van God eer aandoet en het goddelijke mysterie in stand houdt in plaats van het te elimineren door doctrinair te ver te gaan[44].

Sommige critici zullen betogen dat negatieve theologie kunstmatig opgelegd wordt aan de Bijbelteksten en vroege christologische debatten, die vaak nogal letterlijk waren. Deze kritiek roept belangrijke vragen op over de historische en tekstuele basis voor apofatische benaderingen van de christologie. Voorstanders kunnen echter wijzen op Jezus' eigen manier van onderwijzen, waarbij Hij vaak gebruik maakte van parabels en indirecte redevoering, overeenkomt met de apofatische nadruk op de grenzen van letterlijke taal[45].

Een bijzonder relevante kritiek in de context van het onderzoek naar de joodse identiteit van Jezus is dat negatieve theologie, die eerder ontstaan is uit latere filosofie dan uit Hebreeuws denken, het risico met zich meebrengt dat het joods-zijn van Jezus gelezen wordt in het licht van een vreemde post-bijbelse lens. Deze bezorgdheid benadrukt de noodzaak om de culturele en filosofische onderbouw van dergelijke theologische methodologieën zorgvuldig te overwegen. Verdedigers van negatieve theologie kunnen als reactie hierop wijzen op apofatische elementen binnen de joodse traditie, zoals Maimonides' nadruk op het beschrijven van wat God niet is, of de onuitspreekbare aard van de goddelijke naam in het jodendom (*cfr supra*).

Critici schuiven ook naar voor dat negatieve theologie zich te veel richt op de onkenbaarheid van Gods essentie, met het risico dat de aandacht wordt afgeleid van Gods persoonlijkheid en karakter, die essentieel zijn om Jezus te begrijpen. Deze kritiek onderstreept de spanning tussen apofatische en katafatische (positieve) theologische benaderingen. Voorstanders zouden kunnen beargumenteren dat negatieve theologie fungeert als een kritische waarschuwing tegen afgoderij in de ('te') (positieve) christologie.

Sommigen stellen dat negatieve theologie, hoewel nuttig in contemplatie en gebed, weinig concrete hulp biedt bij doctrinaire formulering of praktische theologie die nodig is om de Kerk te leiden. Deze kritiek benadrukt de uitdaging om een brug te slaan tussen contemplatieve en praktische theologische benaderingen. Voorstanders van negatieve theologie zouden kunnen benadrukken dat het een contemplatieve, verbeeldingsvolle betrokkenheid bij de bijbelse verhalen over Jezus aanmoedigt en beschermt tegen starre, legalistische interpretaties van christologische teksten[46].

Tot slot kan negatieve theologie gezien worden als een bedreiging voor dogmatische christologische patronen en formules, die sommigen belangrijk vinden voor het behoud van orthodoxie. Deze kritiek weerspiegelt een bezorgdheid over het behoud van leerstellige stabiliteit en continuïteit. Voorstanders zouden echter kunnen aanvoeren dat negatieve theologie het idee

---

[44] P.L. GAVRILYUK, *The Suffering of the Impassible God: The Dialectics of Patristic Thought*, Oxford, Oxford University Press, 2004.

[45] [45] D.B. HART, *The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth*, Grand Rapids, Eerdmans, 2003; J. BEHR, *The Way to Nicaea*, Crestwood (New York), St. Vladimir's Seminary Press, 2001.

[46] J.R. FRANKE, *Apophatic Impulses in Theological Aesthetics,* in D.J. TREIER & M. HUSBANDS & R. LUNDIN (eds.), *In The Beauty of God: Theology and the Arts*, Downers Grove, IL, IVP Academic, 2007, p. 15-34.

cultiveert dat sommige theologische spanningen misschien niet logisch oplosbaar zijn, wat resulteert in een genadiger, liefdadiger benadering van leerstellige geschillen[47] waaronder de spanning tussen het joodse verbond en de uniciteit van Christus.

Hoewel negatieve theologie waardevolle inzichten biedt voor het onderzoeken van de joodse identiteit van Jezus, is er dus ook belangrijke kritiek. Deze uitdagingen benadrukken de noodzaak van een evenwichtige benadering die zowel het mysterie van de persoon van Christus als het belang van concrete theologische formuleringen respecteert. Door reflectief om te gaan met deze kritiek kunnen theologen apofatische benaderingen van de christologie verfijnen en versterken, en mogelijks nieuwe wegen openen om Jezus binnen zijn joodse context te begrijpen.

Het respecteren van de getuigenis van de Kerk over de uniciteit van Christus
De apofatische benadering van de christologie benadrukt wat niet definitief gekend kan worden over Christus, en erkent de joodse identiteit en historische context van Jezus. Dit helpt de tendensen in het christendom te corrigeren om Jezus volledig van zijn joodse wortels te scheiden. Maar het neemt Jezus niet zomaar op in het jodendom waardoor de onderscheidende getuigenis van de Kerk zou ontkend worden. Terwijl de nadruk wordt gelegd op de joodse context van Jezus, behoudt de negatieve christologie de unieke claims van het christendom over de betekenis van Christus. De Kerk zet dus haar getuigenis over de transformerende en transcendente aard van Christus voort, ook al wordt dit meer uitgedrukt in termen als mysterie en openheid dan in te strakke, dogmatische formuleringen. Deze benadering erkent zowel Jezus' continuïteit met de joodse traditie als de elementen in Zijn leven en leer die zijn volgelingen als zeer uniek gingen beschouwen en (onder)scheidend van de joodse traditie. Negatieve christologie verzet zich daarom tegen de reductie van Christus tot “slechts één figuur binnen het bredere verhaal van Israël”, maar tegelijkertijd evenzeer tegen het tegenovergestelde, namelijk de volledige loskoppeling van Jezus van de joodse traditie.

Door deze twee realiteiten in spanning te houden, behoudt de negatieve christologie een gevoel van het diepe mysterie dat volgens christenen belichaamd wordt door Jezus. Het suggereert dat Jezus weliswaar volledig deel uitmaakt van Israëls verhaal, maar dat Hij niet volledig kan worden verklaard of omvat door die context alleen. Dit voorkomt dat negatieve christologie ontaardt in een vorm van relativisme waarbij alle religieuze claims als even geldig worden gezien. Het 'negatieve' verwijst naar de taal en de contextualiteit van christologische beweringen, niet naar de goddelijke werkelijkheid waarnaar het verwijst.

Zo’n evenwichtige benadering toont diep respect voor de joodse traditie waaruit Jezus voortkwam en de christelijke traditie die zich rondom Hem ontwikkelde. Het weerstaat zowel de substitutieve tendensen van sommige christelijke theologieën als de mogelijkheid om Jezus eenvoudigweg weer volledig in het jodendom te laten opgaan. Door te benoemen dat de Kerk een onderscheidende, gezaghebbende getuigenis heeft inzake de betekenis van Christus en tegelijkertijd het mysterie in het hart van die getuigenis te benadrukken, laat deze benadering ruimte voor voortdurende openbaring en verdiepend begrip van het Christusmysterie.

In essentie probeert deze christologie een middenweg te bewandelen, waarbij de joodse identiteit en context van Jezus volledig worden erkend, terwijl ook de claim van de Kerk wordt belicht dat er iets diepgaand unieks is aan haar getuigenis van Christus - een uniciteit die niet tot uitdrukking komt in formeel dogmatisme, maar in een nederige openheid voor het goddelijke mysterie dat belichaamd wordt in de persoon van Jezus.

TOEKOMSTIGE RICHTINGEN VOOR NEGATIEVE CHRISTOLOGIE EN DE JOODS-CHRISTELIJKE DIALOOG

[47] *Ibidem*.

Als we naar de toekomst kijken, zijn er verschillende veelbelovende richtingen voor de verdere ontwikkeling van de negatieve christologie en de toepassing ervan in de joods-christelijke dialoog.

Een gebied dat verkend kan worden is de integratie van negatieve christologie met andere hedendaagse theologische stromingen, zoals bevrijdingstheologie, feministische theologie of eco-theologie. Dit zou kunnen leiden tot nieuwe inzichten in hoe apofatische benaderingen van het verstaan van Christus verschillende theologische perspectieven kunnen informeren en verrijken.

Een andere veelbelovende richting is de ontwikkeling van onderwijsmateriaal en pastorale en spirituele benaderingen die kunnen helpen om de inzichten van de negatieve christologie aan een breder publiek over te brengen. Dit kan door het creëren van cursusinhouden, het ontwikkelen van leermiddelen voor volwassenenonderwijs voor bisdommen of parochies, of het onderzoeken hoe apofatische benaderingen kunnen worden opgenomen in liturgie en eredienst. Op het gebied van de interreligieuze dialoog is er potentieel voor het creëren van meer gestructureerde fora en programma's die negatieve theologie en christologie gebruiken als een kader voor joods-christelijke ontmoetingen.

Verder wetenschappelijk onderzoek naar de historische wortels van apofatische benaderingen in joodse en christelijke tradities is ook mogelijk. Dit zou kunnen helpen om een gedeelde geestelijke en intellectuele erfenis bloot te leggen die als extra gemeenschappelijke grond voor dialoog zou kunnen dienen.

CONCLUSIE: NEGATIEVE CHRISTOLOGIE ALS NIEUWE HERMENEUTISCHE SLEUTEL VOOR DE JOODS-CHRISTELIJKE DIALOOG

Zoals in dit artikel wordt beargumenteerd, biedt negatieve christologie een nieuwe benadering voor het aanpakken van de complexe relatie tussen het christendom en het jodendom. Door de beperkingen van ons begrip te omarmen en het mysterie te erkennen dat inherent is aan onze theologische en christologische formuleringen, opent negatieve christologie nieuwe mogelijkheden voor betrokkenheid bij zowel onze eigen tradities als die van anderen.

Negatieve christologie blijkt bijzonder nuttig in de zoektocht naar een nieuwe christelijke theologie van het jodendom door een genuanceerd alternatief te bieden voor bestaande benaderingen. Het vermijdt de valkuilen van de vervangingsleer die gevonden kunnen worden in de hierboven beschreven klassieke christelijke interpretaties, terwijl ook de beperkingen van recentere pogingen om christelijke en joodse perspectieven met elkaar te verzoenen worden aangepakt. In tegenstelling tot de eschatologische oplossing, die de oplossing van theologische verschillen uitstelt tot een onbekende toekomst, moedigt de negatieve christologie een voortdurende zoektocht en wederzijds begrip in het heden aan. Het concept van Christus als de levende Torah, dat nog steeds gezien kan worden als een toe-eigening van de joodse traditie, wordt overschreden en in plaats daarvan wordt het gedeelde mysterie in het hart van beide tradities benadrukt. Bovendien geeft negatieve christologie een meer plausibel antwoord dan het model van de ‘twee parallelle heilswegen’, dat kan leiden tot een soort theologisch relativisme. In plaats daarvan erkent het de unieke identiteit van zowel het christendom als het jodendom, terwijl het openstaat voor een houding van nederigheid en openheid ten opzichte van elkaar. Door ons begrip van het ‘nooit herroepen verbond’ te verdiepen, maakt negatieve christologie een diepere waardering mogelijk van Gods voortdurende relatie met het joodse volk, zonder de betekenis van Christus voor het christelijk geloof te verminderen.

Het is echter cruciaal om te begrijpen dat negatieve christologie niet bedoeld is om positieve christologie te vervangen of zelfs te ontkennen. We zien negatieve christologie eerder als een corrigerende hermeneutische sleutel voor ('te veel') positieve christologie[48]. Op deze manier zien we een dynamische spanning die probeert te voorkomen dat onze theologische formuleringen rigide of uitsluitend worden. Deze benadering vernietigt de positieve christologie niet, maar verrijkt haar juist en maakt haar ontvankelijker voor de complexiteit van de menselijke ervaring en de diversiteit van religieuze perspectieven. Negatieve christologie fungeert daarom binnen een positieve christologische onderneming als een constante herinnering aan de grenzen van ons begrip en moedigt een houding van nederigheid en openheid aan in onze theologische reflecties en interreligieuze ontmoetingen.

Bovendien kan de wisselwerking tussen negatieve en positieve christologie het christelijk geloof verdiepen door het kwetsbaarder en authentieker te maken. Net zoals Christus zichzelf kwetsbaar opstelde voor de wereld (‘incarnatie’), stelt het omarmen van negatieve christologie gelovigen in staat om hun eigen onzekerheden en beperkingen te erkennen bij het incarneren van hun geloof in het leven. Deze kwetsbaarheid verzwakt het geloof niet, maar versterkt het juist door het te combineren met een eerlijke omgang van twijfel en mysterie. Het bevordert een geloof dat veerkrachtiger is in het aangezicht van uitdagingen en beter in staat is tot een betekenisvolle dialoog met anderen.

Negatieve christologie biedt een kader voor respectvolle betrokkenheid die de integriteit van beide tradities in de joods-christelijke relaties eer aandoet. Het stelt christenen in staat om hun kernovertuigingen over Christus te behouden en tegelijkertijd open te staan voor de blijvende geldigheid van Gods verbond met het joodse volk. Deze benadering schept ruimte voor een oprechte dialoog, waarin beide partijen van elkaar kunnen leren zonder zich bedreigd of gereduceerd te voelen in hun eigen geloofsbeloften.

Abstract

The article explores the intricate relationship between Jewish and Christian theological perspectives, particularly regarding the enduring validity of God's covenant with the Jewish people and the unique salvific role of Jesus Christ. It critiques traditional substitution theology, which has often positioned Christianity as a successor to Judaism, leading to historical tensions. The discussion includes various theological frameworks, such as eschatological solutions and Logos Christology, aiming to reconcile the perceived contradictions between the two faiths. By emphasizing the mysterious and transcendent aspects of Christ's identity, the article proposes ‘negative Christology’ as a new and potential approach to affirm both the integrity of Judaism and the significance of Christ without diminishing either. This approach allows for a more open-ended understanding of Christ that transcends definitive categorization, thereby creating space for dialogue rather than conflict. Furthermore, it reframes the relationship between the two traditions as complementary rather than competitive, fostering a mutual enrichment of beliefs. By acknowledging the limitations of human comprehension regarding divine revelation, negative Christology offers a way to honor both the Jewish covenant and the Christian faith, ultimately promoting a more harmonious coexistence. The article reflects on the historical context of these theological debates, acknowledging the need for a nuanced understanding that respects both traditions.

[48] Zie: L. BOEVE, *Interrupting Christian Identity Construction: Catholic Dialogue Schools and Negative Theology*, in *Religions* 13(2), 2022, https://www.mdpi.com/2077-1444/13/2/170.

DIDIER POLLEFEYT – LEUVEN

Gewoon hoogleraar aan de Faculteit
Theologie en religiewetenschappen, KU Leuven.
St. Michielsstraat 4, 3000 Leuven
didier.pollefeyt@kuleuven.be
www.didierpollefeyt.be